



התיתכן

שואה

נוספת?

פרופ' זיגמונט באומן



סדרת פרסומים של המרכז הארצי
להשכלה פוליטית שבמדינת הסן, גרמניה

עשרים שנה לאחר שנכתב ב-1994 מאמרו פורץ הדרך וצופה פני העתיד של הסוציולוג הדגול פרופ' זיגמונט באומן, נפקחות עינינו באשר למצבנו החברתי העכשווי, המקומי והגלובלי.

לצד ניתוח מקורי ומבריק על ג'נוסייד בכלל ועל היתכנות השואה בעבר ובעתיד בפרט, משרטט פרופ' באומן את התהליכים שמפוררים את מדינות הלאום המודרניות ואת המצב הפוסט-מודרני, שמחיה מחדש את האתניות במתכונתה השבטית

ניתוחו, שכולל את תופעת ה"ג'נוסייד התרבותי", שהאלימות הופכת למכשיר במלחמה של זהויות, בשירות הפיצול, הסילוק והבידוד, ולא בשירות האיחוד והליכוד, שופך אור, על תופעות חברתיות עכשוויות מדהימות, כמו טרור אל קעידה במגדלי התאומים, ה"אביב הערבי", אלימות דעא"ש ואף על השעמים בחברה הישראלית בכלל וכפי שבאו לידי ביטוי בבחירות הכלליות של 2015 בפרט.

זיגמונט באומן, PhD, פרופסור אמריטוס לסוציולוגיה באוניברסיטת לידס, אנגליה. נולד בשנת 1925 בפוזנן, פולין. פרופסור לסוציולוגיה באוניברסיטאות: ורשה (עד 1968), תל אביב (עד 1971) ולידס (עד 1991). חתן פרס אמלפי של 1989 לסוציולוגיה, פרס אדורנו 1998 ופרס אסטויאס 2010 ומייסד מכון באומן למחקר סוציולוגי באוני' לידס, אנגליה.

המרכז הארצי להשכלה פוליטית שבמדינת הסן, גרמניה (HLZ) נוסד ב-1954. כלקח מהדיקטטורה הנאצית, בוצעה "עבודת החינוך האזרחית לאוריינטציה מחדשת" במסורות העצמאיות של רפובליקת ויימאר ושל ארה"ב לחיזוק המחשבה הדמוקרטית בחברה. כמוסד חינוכי, HLZ הוא "משרד פרסום לחוקה". הוא שואף לקדם את הדמוקרטיה הליברלית על ידי הבאת ערכי יסוד של הדמוקרטיה (שלום, חופש, סובלנות, סולידריות) לתודעה הציבורית, להסברת החוקה כמסגרת ובסיס לחיים פוליטיים ומתן תובנות מושכלות לקיומה ולשימורה של הדמוקרטיה.

התיתכן שואה נוספת? Ist der Holocaust wiederholbar?

תזה מאת הסוציולוג הפרופ' זיגמונט באומן (המאמר נכתב בשנת 1994)

<http://baumaninstitute.leeds.ac.uk/>

הקדמה מאת ההיסטוריון הפרופ' וולטר גראב

פורסם בשפה הגרמנית בשנת 1994 ע"י המרכז הארצי להשכלה פוליטית שבמדינת הסן, גרמניה

HLZ - Eine Schriftenreihe der Hessischen Landeszentrale für Politische Bildung

<http://www.hlz.hessen.de/start.html>

הובא בהרצאתה של גב' רנטה קניגה-טשה ביום 3.5.1994, בבי"ס תיכון כללי, קאסל, גרמניה

© כל הזכויות שמורות לזיגמונט באומן ול-HLZ

מגרמנית: ישעיהו-עמנואל הולצמן, תלאביב, © 2015 עריכה: יחיאל שיאון

הודפס בהוצאה לאור עצמית ע"י י. ע. הולצמן תל אביב, 2015

holtzman@netvision.net.il

זיגמונט באומן

התיתכן שואה נוספת?

הקדמה מאת וולטר גראב*

הסוציולוג הדגול זיגמונט באומן התמודד בשורה של פרסומים עם המבנים והסכנות של "מדינות-המון" כדוגמת גרמניה תחת שלטון הנאצים. אל מול השואה, שהדעת מסרבת לקלוט, באומן מעמיד מדינות-המון מודרניות בעלות מוקד כוח מרכזי ומתואם ועוצמה להגדרה אידיאולוגית חד-ממדית, שיכולותיהן הטכניות, הפוליטיות והמדעיות, מאפשרות ברמת סבירות גבוהה למדי את ביצועה של שואה נוספת.

הגבול שבין אירועי הג'נוסייד הרבים במחצית השנייה של המאה העשרים - שזכו אך להד קלוש בקרב רבים - לבין השמדה בסדר הגודל של השואה, מאיים להימחות. למרות שפרופ' באומן מעריך שהסכנה לשואה נוספת באירופה המערבית נמוכה, הוא מזהיר משאננות. הידע שצברנו אודות השואה כשלעצמו, לא הופך אותנו לאנושיים יותר, בדיוק כפי שהיעדרו של שלטון אידיאולוגי מרכזי, איננו מוביל להיעלמותה של האלימות הפושה בחברות שלנו.

אנו בעולם המערבי, שעברנו ממדינות בודדות לקהילייה משותפת וגדולה יותר של מדינות, מעומתים כיום עם תופעות רבות של לאומנות אתנית, שהאמנו שכבר מזמן התגברנו עליהן. פוטנציאל העימות האלים שנובע מהלאומנות האתנית, חייב לספק לנו חומר רב למחשבה. הטיהורים האתניים שחווינו במזרח אירופה ממניעים לאומיים, מאזכרים לנו מאד את המסורת השנואה שמאפיינת את ההיסטוריה של מדינות הלאום באירופה.

לפיכך יש להציב את השאלה, האם נצליח לפתח ולמשח חזון של חיים משותפים במסגרת רב תרבותית ורב לשונית, באזורי-עימות עתירי סכסוכים?

(תוכן זה הובא גם בהרצאה שנשאה רנטה קניגה-טשה**
ב- 3.5.1994, בבי"ס תיכון כללי, קאסל, גרמניה)

ב-1975 כבש הצבא האינדונזי את שטחה השכן של מזרח-טימור. "...מאז נטבחה מחצית מאוכלוסייתה. יישובים שלמים נמחו מעל פני האדמה ע"י גדודים, שכמי שכפאם שד, אנסו, עינו והטילו מומים ללא אבחנה". ומה הייתה תגובתו של העולם המערבי המתורבת? תגובתנו? "ארה"ב התעלמה באופן מתנצל מהפלישה ואך ביקשה דחייה קלה עד לתום ביקורו של הנשיא פורד שם. אוסטרליה חתמה על הסכם סחר עם השלטון בג'אקרטה במטרה לבזוז את שדות הנפט במזרח-טימור והבריטים סיפקו לדיקטטורה הצבאית האינדונזית נשק בכמויות גדולות, כולל את המטוסים שהיו דרושים להפצת התשתיות האזרחיות שם. כשנשאל שר ההגנה דאז אלן קלארק על העמדה בריטית, הוא ענה: "אינני מוטרד יתר על המידה ממה שקבוצה אחת של זרים עושה לקבוצה אחרת". כל זאת ניתן לדלות מהגרדיאן מה-22.2.1994 – עשרים שנה לאחר תחילתו של הג'נוסייד במזרח-טימור.

איננו יודעים אם החיילים שעינו, הטילו מומים והרגו, עשו זאת מעוצמת השנאה שחשו כלפי העם הכבוש, או שהיו אלה הפקודות מגבוה ומלאכת המלחמה של החיילים מעצם הווייתה. אבל אכן ידוע לנו, שהשר של המדינה שמכרה לצבא זה את המטוסים שבעזרתם בוצעה ההשמדה, לא הביע כל רגשות בעניין, מלבד אולי סיפוק בדבר עסקה טובה שנסגרה. ובכך שהשר המדובר השתייך למפלגה שהבחרים הבריטים העלו לשלטון שלוש פעמים מאז אספקתם והפעלתם של המטוסים הללו, אפשר לשער שגם הבוחרים, כמו גם השר שקולם ניתן לו, לא הוטרדו יתר על המידה ממה שקבוצה אחת של זרים עשתה לאחרת.

ניתן להעריך באופן מבוסס וללא עוררין שהמזרח-טימורים הוכחדו, כי בעולם ששליטי אינדונזיה רצו לברוא לא היה מקום עבורם, ושניתן היה לברוא את העולם הזה רק אם המזרח-טימורים יושמדו. אפשר אם כן לומר, שהשמדת המזרח-טימורים הייתה פעולה של בריאה - של יצירה. "בשנים 79-1960", אומרת פרופ' הלן פיין במחקרה היסודי אודות ג'נוסייד בימינו, "היו לפחות תריסר אירועי ג'נוסייד וטבח דמויי ג'נוסייד. בין המקרים הבולטים היו: הכורדים בעיראק, תושבי דרום-סודן, הטוטסי ברואנדה, ההוטו בבורנדי, סינים באינדונזיה, הינדים ובנגלים במזרח פקיסטן, האצ'ה בפארגוואי, עמים באוגנדה..."⁽¹⁾.

חלקינו שמע על כמה מהמקרים האלה, חלקינו מעולם לא. מעטים מאתנו עשו משהו כדי למנוע מאורעות אלה או לגרום לכך שהאחרים להם יובאו לדין. אבל, אפשר להניח בסבירות די גבוהה, שהממשלות שלנו פעלו בהתאם למיטב האינטרסים שלנו – להשיג הזמנות למפעלים שלנו ולמנוע אבטלה - וסיפקו את הנשק, את התחמושת ואת הגז הרעיל, כדי שהרוצחים יוכלו להמשיך ולהשלים את מלאכתם. הג'נוסייד בעולמנו הוא מציאות יומיומית. יש מעט מאד נסיבות בעולמנו שיכולות לשים קץ למציאות שגרתית זו – והרבה מאד נסיבות שתורמות לה.

חיי השואה לאחר מותה

השואה הייתה ונותרה הג'נוסייד המודרני המוכר, הנחקר והמדובר ביותר. הסיבה לכך ברורה. היא לא קרתה בקצה נידח של העולם, במקומות פראיים שאת שמם קשה לנו לבטא, אלא ממש כאן, בליבה של אותה אירופה ש"התחשלה" לאורך 400 שנה של "תהליכי תירבות". יוזמיה הובסו במלחמה ובכך התאפשר להשמיד את אמות המידה המוסריות שלהם, להגדיר מחדש את הרעיון שהוביל לפעולות "הבריאה" שלהם כרעיון שמוביל להרס אל-אנושי ולקבוע שהם ביצעו פשעים נגד האנושות. קורבנות השואה לא הצליחו לצמצמה, למרות קשריהם מעבר למרחב השפעתם של הרוצחים, למרות השכלתם ולמרות ניסיונם למשוך תשומת לב בניסיון להביא את העולם לפקוח את עיניו – אך בהחלט הצליחו בכך לאחריה. לכן, בניגוד לכל ג'נוסייד מודרני לפניה או אחריה, אימת השואה אופפת את עולמנו. איננו שואלים: **היתכן ג'נוסייד נוסף?** – תהא זו שאלה רטורית לחלוטין, כי אנו מודעים בהחלט לקיומו השגרתי של ג'נוסייד בעולמנו. אבל עדיין יש לנו את הצורך לשאול: **התיתכן שואה נוספת?** אם אין אנו שואלים בדבר ג'נוסייד מצוי כלשהו, מהי בעצם כוונת שאלתנו?

השואה הפכה בתודעתנו העכשווית לסמל-הבעה של אכזריות ואל-אנושיות, אך כזו שמתבצעת דווקא בשם האנושיות והתרבותיות. ג'נוסייד אינו המצאה מודרנית. עוד מימי קדם הושמדו עמים שלמים והוכחדו ללא שריד מסיבות שונות ומשונות ולרוב ללא כל סיבה כלל. השואה לעומת זאת היא המצאה מודרנית: היא ג'נוסייד השואף להשיג מטרה מוגדרת, **שמוכרת כמוצדקת**. היא מתוכננת מראש בדקדקנות, היא פשע מחושב ושיטתי שבוצע בהתמדה על פני שנים, היא רצח המונים שבוצע תוך שימוש באמצעים טכנולוגיים מתקדמים (שרק באמצעותם היא בכלל התאפשרה) ושלביצעה אף גוייס הישגו המפואר של הזמן המודרני: הארגון הרציונלי והמדעי של תהליכי העבודה.

השואה, כהמצאה מודרנית, תרמה לנו תובנה ייחודית באשר לפוטנציאל הרצחני הסמוי של הציוויליזציה המודרנית, ואיפשרה לנו לזהות שעסקינן בפוטנציאל שונה לחלוטין מאשר היה קיים בכל ציוויליזציה אחרת שקדמה לה. כמו בכל סמלי-ההבעה, לאימת השואה יש תפקיד דו-ערכי בתודעתנו העכשווית: היא מזהירה אותנו – ומשדלת אותנו כאחד. מצד אחד השואה קוראת לנו להיות ערים לסכנה, שלולא הייתה, הייתה נסתרת מאיתנו, אך מן הצד השני, היא הופכת את מה שלא יעלה על הדעת, למה שאכן כן עולה על הדעת. היא מבהירה לנו שאפשר לפתור בעיות לוחצות בצורה ובאופן, שלולא בוצעה השואה – איש לא היה מעז לחשוב על כך.

השואה הרי בוצעה בסופו של דבר ללא כל הפרעה וללא כל התערבות חיצונית – עד שנקטעה לפתע עם תבוסתם הצבאית של מארגניה. אם הניצחון הצבאי לא היה מושג, לא היה מי שיטיל על הפושעים את האחריות לביצועה, כפי שאכן קרה עם הפושעים שביצעו את רצח ההמונים הסטליניסטי. זיכרון השואה כיום שינה את החשיבה ואת הפעולה של זמננו באופן קיצוני, ויש להוסיף: גם לטוב – וגם לרע. היות והשואה הייתה מחושבת, סיבתית ושיטתית, היא **חושפת את סיבות העומק להשמדת המונים, שבמקרים אחרים של ג'נוסייד - פרימיטיביים ואימפולסיביים יותר - נבצר היה מאתנו לחשוב עליהן ולפענח אותן.**

ברקע של כל השמדה של קבוצת אוכלוסייה אחת ע"י קבוצה אחרת, עומד הרעיון של **חיים חסרי ערך**. ההנחה היא שישנם חיים ששווה לשמור עליהם **וישנם חיים אחרים שלא** - ושהשמדת החיים חסרי הערך, **תקדם את איכות החיים בעלי הערך**, או למצער, תשפר את סיכויי הישרדותם. כפי שמבצעי השואה הסבירו, ההשמדה של החיים חסרי הערך היא **עניין של היגיינה ושל שיפור הבריאות**. היא מבצע להארכתם ולאבטחתם של החיים בעלי הערך. היא **פעולה שמעניקה חיים**.

הפסקתם של החיים חסרי הערך משרתת את הצורך הנאצל של ההישרדות; **ממיתים – באופן סמלי - את המוות עצמו**. השירות היחיד שחסרי הערך יכולים להעניק לבעלי הערך הוא היעלמותם מהעולם. כשהציוויליזציה האמריקאית התפשטה בשנות ה-30 של המאה ה-19 במרחבים שבהם חיו פעם ה"פראים", הנורמה המקובלת הייתה **שאינדיאני טוב היה אינדיאני מת**. בכל רצח עם, הקורבנות אינם נרצחים בגלל מה שהם עוללו, אלא בגלל מי שהם היו; או נכון יותר, בהינתן מי שהם היו, בגלל מי שהם עוללים להיות בעתיד, או בהינתן מי שהם, בגלל מי שהם אינם יכולים להיות לעולם. כל מה שהקורבנות הנבחרים יעשו או ימנעו מעשות, לא ישנה את רוע הגזירה – כולל השתעבדותם מרצון או רוח לחימתם או כניעתם או התנגדותם.

מי ומה הם הקורבנות, נתון להחלטתם הבלעדית של התלוינים. עלפי הגדרתם הקולעת של הפרופסורים צ'וק וג'ונאסוזהן: "ג'נוסייד הוא אופן חד-מימדי של רצח המונים, שבו מדינה או אוטוריטה אחרת, מתכוונת להשמיד קבוצה מסוימת שהיא והמשתייכים אליה, הוגדרו כמיעודים להשמדה ע"י המבצעים"⁽²⁾.

לפני שמבצעי הג'נוסייד יכולים לקנות שליטה על חיי קורבנותיהם, הם חייבים לקנות שליטה על ההגדרה שמסווגת אותם כקבוצה. שליטה ראשונית ומכרעת זו מבטלת א-פריורי את כל מה

שהקורבנות הללו שחייהם כבר הוגדרו כחסרי ערך, יעשו או ימנעו מעשות. **ג'נוסייד מתחיל בסיווג - ומתגשם בהשמדה על פי תבחינים ברורים.**

שלא כאויבים במלחמה, אין לקורבנות הג'נוסייד "אני" והם אינם אישיות פעילות שאפשר לדון אותם בהתאם למעשיהם. הם אינם יצורים עם "אני", אף לא במובן של נשאי אשמה או חטא. פשעם היחיד והמספיק הוא שיבוצם בסיווג עברייני או חולני. בסופו של דבר אשמתם מתמצית רק בכך שאיתרע מזלם להיות מואשמים. שלילה טרומית זו של כל דיאלוג, א-סימטריה טרומית זו של יחסי גומלין, חד-סטריית זו של הכוח להגדיר והכוח לפגוע, הם הם - כך אני מניח - הסגולות המכריעות שיצוקות בבסיסו של כל ג'נוסייד. ובניגוד לכך, רעיון הג'נוסייד לא יעלה על הדעת - וכל שכן יתבצע, אם, באופן כזה או אחר, ההבניה של יחסי הגומלין בין הקבוצות תימנע מלהידרדר לדפוס מונולוגי. השואה בוצעה בחסות שלטונית של מדינה שקנתה לעצמה כוח מונולוגי חסר מגבלות, הן באשר ליכולת ההגדרה והן באשר ליכולת הפעולה בעקבות הגדרה זו.

זו הייתה גם מדינה בעלת חזון לחברה כפי שהיא צריכה להיות, כלומר, חברה שעתידה להפוך להיות שונה לחלוטין מהקיימת שבה הפרטים פועלים באופן מבוזר שמקשה על הבקרה והשליטה עליהם. הלבשת החזון העתידי על החברה הקיימת, סימנה חלקים גדולים באוכלוסייה כבלתי מתאימים, כשגויים, כסרח-עודף או כחסרי תועלת; "**חוסר הערך**" של חייהם לא הונמק בהתנהגותם או בסגנון חייהם, אלא **באי-תאימותם** לעולם החדש שאמור היה להתגשם. למדינת היטלר, בדיוק כמו למדינת סטלין, היה הכוח המוחלט והבלתי מאותגר לפעול להגשמת חזונה ללא כל התנגדות. שתיהן שלטו במשאבים מודרניים עצומים שאיפשרו להן לבצע את פעולתן באופן תוצאי. הן יכלו להגשים את חזונן, ואף עשו זאת, על ידי השמדתם של אלה שנבצר מהם לקבל את חזונן או ששללו אותו מכל וכל. בכך טיהרו את המציאות מכל מה שלא התאים לחזונן. אצל היטלר, כמו אצל סטלין, הטיהור באמצעות ההשמדה, היה ריכוזי, מרוכז, מהודק ומתואם. כל אלה מבדילים יותר מכל את שואת היטלר וגם את השמדת ההמונים תחת סטלין שדמתה לשואה בשיטתיותה ובהתמדתה (אך שטרם סווגה כשואה) - יותר מכל ג'נוסייד אחר בן זמננו.

נוכח שפע הג'נוסייד בתולדות האנושות עד לימינו אנו, אפשר לצאת מההנחה שחריגות מעלליהם של היטלר או של סטלין, אינם נעוצים דווקא בכך שלא היו אחרים שלא התאוו לבצע מעללים כאלה, אלא בכך, שאותם אחרים, חסרים היו, יותר מכל דבר אחר, את ההתניות המוקדמות ואת המשאבים הדרושים לביצועם. כשאנו שואלים, כיצד היה זה בכלל אפשרי לבצע שואה, אנו יכולים - ואף חייבים לשאול באותה מידה, כיצד זה לא בוצעה שואה מספר פעמים רב יותר ובמקומות רבים נוספים.

כפל המשמעות של הזיכרון

כשאנו שואלים היום: התיתכן שואה נוספת? נכללת בשאלתנו הידיעה שהשואה הרי כבר בוצעה. הבעיה שעליה מצביעה שאלתינו בין השורות היא, **באיזו מידה הידע המשותף שיש לנו אודות השואה, מגדיל או מקטין את סיכויי ההיתכנות שלה...** אין תשובה פשוטה לשאלה זו. כבר הצבעתי קודם על כך, שזיכרון השואה הינו בעת ובעונה אחת **אזהרה מפניה וגם הדחה** לביצועה - ואין זה ברור מראש, איזו משתי אפשרויות אלה תגבר בסופו של דבר. בזמן האחרון היה מבול אמיתי של זמירות סוציולוגיות לכבוד הזיכרון ההיסטורי והשפעתו רבת הקסם על הכבוד האנושי, על החירות ועל ההגשמה העצמית של הפרט ושל הקהילה.

אולם זיכרון היסטורי, כמו ההיסטוריה עצמה, הוא עניין מסובך ובוודאי איננו חסד מוחלט. הוא מזין את הציניות בדיוק כמו את הכבוד, את הספקנות המוסרית בדיוק כמו את העקרונות האתיים, את שאיפתם של קורבנות העבר להחליף תפקידים עם רודפיהם (המבוטאת לעיתים בגלוי, אך לרוב חבויה בתת-מודע), כמו גם את שלילת הרדיפה באופן עקרוני. דוגמה מהעבר הקרוב להשפעתו הפחות מלבבת של הזיכרון ההיסטורי סיפקה ההשתוללות המטרופוליטאנית של הטיהור האתני ביוגוסלביה שלאחר טיטו. רובנו

לא זוכרים עוד את מה שנותר צרוב היטב בזיכרונם של אנשי ארץ זו: שהמחשבה על טיהור אתני הוטבעה לראשונה במדינה הקרואטית במהלך מלחמת העולם השנייה ע"י ממשלת הבובות הפשיסטית של פווליץ' ושיושמה באכזריות לא תתואר ע"י ה"אוסטשה", כוחותיה המזויינים; שתכנית הטיהור הייתה אבן יסוד בחזונה של המדינה המוסלמית המאוחדת, רעיון שפותח בספרו של איזטבגוביץ', מי שהיה לאחר מכן נשיאה של בוסניה; שממשלות אירופיות, שהיו להוטות להכיר בעצמאות סלובניה, הצהירו ש"אחידות אתנית" בחלק זה של יוגוסלביה קוראת באופן נחרץ למימוש ריבונות – רמז שאף מחנה לאומי באזור זה לא יכול היה להתעלם ממנו.

אולם ברור שאין זה כל הסיפור. המתאם ההדוק בין לאום לבין מדינה, המגמה לגרום לשוויון בין לאום במובן הפוליטי לבין לאום במובן האתני היא אבן יסוד בזיכרון האירופי המשותף שלנו. במאתיים השנים האחרונות הלאומים שאפו לגבש מדינות שישמשו כלי קיבול לביטוי עצמי או להגשמה עצמית. יחד עם זאת, המדינות השתמשו בלאומיות, כאמצעי לקניית לגיטימציה באשר לזכותן הבסיסית להתקיים. הדרך להיתוך של לאום ושל ריבונות מדינתית, נסללה בדרך כלל ע"י "גיהוצ" של שונות אתניות, גיבושן המאולץ של לשונות אתניות ללשון מדינתית/לאומית אחידה ומוסדרת, התכתן ומיזוגן של מסורות אתניות לכלי של "מורשתנו המשותפת ונאמנותנו האתנית" של הפטריטיזם המדינתי והלאומי.

מלחמת תרבות, הטמעה או המרה אלימה של אוכלוסיות, נישולן של קהילות אתניות מהנהגותיהן ומהאליטות התרבותיות שלהן ע"י הדחתן, בין ברדיפה ובין בשיחוד – כל אלה היו לחזיון נפרץ, ולמעשה, מכשירים "נורמליים" ליצירת תופעה שאפשר לכנותה באופן מטאפורי "ג'נוסייד תרבותי" – יסוד מסד בלתי נפרד של כל תהליך שמבנה מדינה או אומה. טיהור אתני, מזעזע ככל שיהיה, איננו מייצג חידוש באירופה, כי אם את המשך המסורת האירופית המשותפת שלנו. אלא שבאזורים מסויימים הוא מגיע באיחור מה – בזמן שהבוגרות יותר מבין המדינות הריבוניות הניחו זה מזמן את שלב בניית האומה מאחוריהן. לכן הן מתקשות להבין ו/או לשאת את מה שמדינות אחרות עושות עתה את מה שהן עשו בעבר (כי מה שהן רואות עתה, פותח בחלקו את הפרקים האפלים יותר בהיסטוריה שלהן, פרקים שהן היו מעדיפות שישארו נעולים).

טיהורים אתניים מצביעים על כך שבתנאים הנוכחיים האמצעי הבדוק של "ג'נוסייד תרבותי", שיושם בהצלחה כה מרהיבה ע"י המדינות/האומות הבוגרות, איננו זמין עוד למדינות החדשות, ובהיעדר אמצעים להמרה מאולצת, הדרך לבניית מדינה/לאום עוברת בדחיקת "היסודות ההטרוגניים" אל מעבר לגבולות מדינת הלאום. היות וכבר אין אפשרות ליישם בימינו "ג'נוסייד תרבותי", אם אפשר בכלל לשקול זאת, הופך הג'נוסייד הפיזי למפתה הרבה יותר. ההיגיון המפותל של התועלתנות המודרנית, מכשיר את ההכחדה הפיזית כאמצעי רציונלי וראוי להשגת התכלית, שהייתה בעבר תכלית מוכרת באופן אוניברסלי שרק לעיתים נדירות ערערו עליה. הדרמה של הטיהור האתני הוא ג'נוסייד בסיסי שבו מחשבים עד כמה רחוק אפשר ללכת מבלי להסתכן בפעולת תגמול – וזהו במהותו הגורם היחיד שמונע את נסיקתו של הטיהור האתני לכדי ג'נוסייד כולל.

מיד כשמאזן הכוחות מתחיל לנטות לטובתם, נכונים כל הצדדים לדרמה לעסוק בטיהור אתני. אבל ניתן גם לקבוע, שאלה שהכי להוטים ליישם את האסטרטגיה הזו, אינם בהכרח האכזריים וחסרי הרחמים ביותר מטבעם, אלא אלה שנושאים בחובם את הזיכרונות הכואבים ביותר, בשל היותם קורבנות עבר מעונים בעצמם. ברור כשמש, שהזיכרון אודות ביצוע מעשים אכזריים בעבר, איננו משמש ערובה לתיקון מוסרי עצמי בקרב המבצעים, בדיוק כפי שהזיכרון על סיבלות העבר, לא משמש ערובה להאצלה מוסרית ולהאליהת ההומניזם בקרב הקורבנות. זה אפילו לא הופך את ההומניזם לסביר יותר. להיפך, אפשר והקורבנות יחכו בחוסר סבלנות להזדמנות הראשונה שתתגלגל לידם לקום על האחרים, לעשות הכל כדי לקרב אותה ולעשות את המיטב שלא להחמיצה.

מכאן נובע שזיכרון השואה כשלעצמו אינו משמש כפוליסת ביטוח כנגד הישנותה. אם יש לכם ספק בדבר, נא הביטו בשימוש הנרחב בסמלי השואה כאמצעי לגיוס אוהדים ליציאה להפגנות המביעות

שנאת זרים עכשווית. השמדה של זרים בגז ובשריפה לא הייתה רעיון נפוץ כלל ועיקר בקרב שונאי הזרים האלימים ביותר – עד שזיכרון השואה הפך השמדה באמצעים אלה לסמלים טבעיים ולביטויים ברורים של כוונות לפעולה כנגד זרים שנואים.

אלימות מרוכזת - ואלימות מפוצלת לרסיסים

בהינתן פערים וחוסר אחידות בקצב ההתפתחות ההיסטורית של אזורים ושל עמים בעולמנו שנמצא הרחק מהמצב הרצוי של איחוד ושל תזמון, יהיה זה חוסר אחריות מוחלט לטעון שהזמנים של שואות גדולות וקטנות חלפו-עברו להן. הבעיות שהובילו לשואה, קיימות בחלקים רבים של העולם וכמו כן קיימים גם המשאבים הטכנולוגיים, הפוליטיים והמדעיים, שהופכים שואה, למעשית. אפשר לזהות בג'נוסייד של הזמן החדש ושל הזמן הנוכחי, שהגבול בין "עדיין ג'נוסייד" ו"כבר שואה" הולך ומיטשטש, וכי מדינות דיקטטוריות משתמשות במונופול האלימות שלהן, כדי לתכנן, לתאם ולבצע לאורך זמן ממושך את ההכחדה השיטתית של קבוצות מאובחנות באוכלוסייה שכבר תויגו להשמדה.

ובכל זאת, אפשר לטעון שבחלק זה של אירופה, היכן שהשואה בוצעה, הסבירות להישנותה נמוכה – לא דווקא הודות להתקדמות מוסרית - שאולי כן ואולי לא - קרתה כאן. לא הייתי קובע שאנחנו מסוגלים עכשיו לפחות אכזריות ושאנו לא נתונים לפיתויי התאכזרות כבעבר. מה שאני מבקש להבהיר הוא, שהשואה לא הייתה רק תוצר של התאכזרות - ושלא כל דפוס התאכזרות נוטים להפוך לשואה. ישנן סיבות נוספות שהסיכוי לביצוע שואה חדשה נעשים קטנים יותר. **היום אין כבר צורך ליזום גיוס אידיאולוגי נרחב כדי להשיג אינטגרציה חברתית באופן שיטתי.** במקום זאת האינטגרציה החברתית נשענת על פעולתן הסמויה של כוחות הפיתוי שיוצרים מנגנוני השוק ועל התלות שאנו מפתחים בפיתויים אלה במהלך חיינו כצרכנים.

לכך ישנן שלוש השלכות מכריעות. ראשית: כוחות השוק, הגלובליים מטבעם, מתחשבים מעט מאד בגבולות של מדינות ושל עמים. באופן זה מתערערת הריבונות של מדינת הלאום בקווי החזית העיקריים שלה - ואיתה נחלש גם הצורך לקבלת לגיטימציה לריבונות כזו – כולל הסוג האהוד ביותר של הלגיטימציה המודרנית, כלומר, התגייסותה של הקהילה הלאומית סביב מורשת וגורל משותפים.

שנית: בזמן שתהליך ההבניה של חברה המוסדרת ע"י המדינה הצריך וחולל בקרבה אילוצים ופעולות לשם השגת אחידות חברתית, מבצעים כוחות השוק את תפקידם האינטגרטיבי בדיוק בכיוון ההפוך, דהיינו: באמצעות טיפוח של שונויות בסגנון החיים והעדפות התרבותיות, ושל מתן אוטונומיה לאפשרויות הבחירה של היחיד.

שלישית: בעוד שגיוס אידיאולוגי חברתי מכון מטבעו כלפי העתיד – בזה שהוא מצדיק את המציאויות הקיימות באמצעות מציאויות אחרות שתיבנה בעתיד, הרי שכוחות הפיתוי של מנגנוני השוק מסתמכים על ההשטחה של תחושת הזמן ועל הסיפוק המיידי בהווה, ומשחררים בכך את ההווה מההתחייבות להצהיר על עצמו באמצעות עתיד מזהיר כלשהו שהוא נושא בחובו.

התוצאה המצטברת של כל אלה היא תופעה שרבים מכנים "מות האוטופיה". מחשבה זו מצביעה על ירידה בביקוש לחזונות נעלים על "חברה טובה", חברה שונה מזו הקיימת בהווה. יותר מכל היא מבהירה את המחשבה הגוברת, ששיפור אפשרי או רצוי בתנאי החיים של היחיד, יכול להיות מושג אך ורק באמצעות **שוני חברתי-גלובלי**. בהקשר הזה, האפשרות שמדינה רבת כוח תוביל את נתיניה בדרך זרועת סבל, ייסורים וקורבנות, אל עבר עתיד מזהיר, נראית כחסרת בסיס. דבר דומה חל על התחזית שמדינה כזו תבצע דילול יסודי של החברה על פי תכנית שנקבעה מראש⁽³⁾.

השואה הייתה מפעל של כוח מדינתי ריכוזי ביותר, מתואם ומהודק. היא איננה אפשרית באותה צורה, ללא קיומו של כוח כזה. רידודן של הסמכויות השלטוניות של המדינה כתוצאה מההפרטה המתמשכת של התפקידים הריבוניים, בד בבד עם העברתן של משימות האינטגרציה החברתית לכוחות השוק,

גורמים לפירוקה של מקבילית הכוחות שמאפשרת למדינה את היכולת להגות שואה ולבצע אותה. אין זאת אומרת כלל וכלל שהשינויים העכשוויים מבטיחים - או אף ערבים לכך, שיהיו פחות מעשי התאכזרות, אלימות, וחוסר אנושיות בחיים החברתיים, ושהיו פחות מעשי דחייה או שואה כנגד אנשים ששונותם הפכה אותם לאשמים.

יש קושי לאמוד את הכמות הכללית של האכזריות. אפילו אם היה הדבר אפשרי, אי אפשר לקבוע אם התנאים החדשים מובילים לאכזריות רבה או פחותה יותר. אפשר אבל לומר בביטחון, **שהאלימות היום היא בעלת שונות לוקאלית, היא מגיעה ממקומות שונים והיא לובשת צורות שונות**. בחלק העולם שלנו, זו אינה הסכנה של שואה חדשה שרודפת אותנו ושצריכה לגרום לנו לעמוד על המשמר, אלא שעולות סכנות אחרות, חדשות, שכלפיהן עלינו להפנות את תשומת ליבנו. בקיצור נמרץ, **האלימות בעתיד הנראה לעין תהיה כנראה פזורה, מפוצלת לרסיסים ומבוזרת - דהיינו: מופרטת**. היא תחדל מלהיות חלק ממדיניות שנועדה לקדם אומה הומוגנית, חד-לשונית וחד-תרבותית - כור שמתוך יחדיו אומה ומדינה. האלימות תהיה ביטוי ומכשיר למלחמות של זהויות, **בשירות הפיצול, הסילוק והבידוד, ולא בשירות האיחוד והליכוד**.

מאפיין חשוב של מדינת הלאום המודרנית היה מדיניות ההטמעה הכפויה וההתבוללות מאונס, תוך דחייה וסילוק בכוח של כל מיני "סרחי-עודף" שלא ניתן היה להמירם או להטמיעם. **התכנית והפרקטיקה הזו של ההטמעה מוחלפת היום על ידי הפלורליזם**. מדינות בזמננו הופכות למבנים רב-לשוניים ורב-תרבותיים. במחקר שהושלם לאחרונה ביחסים הבין-אתניים בצרפת, משרטט סלים אבו את תחילתה של התפנית בשנות ה-60. אז קרה שבאירופה התעוררו קבוצות אתניות, שלגביהן הייתה הנחה כללית שהם כבר התבוללו מזמן באופן מלא. בעת שבארצות הברית האתניות הפכה שוב לנקודת התייחסות - דבר שבאופן כללי נחשב לעניין של העבר - הועלו כאן באירופה, כמו גם שם באמריקה, דרישות תקיפות להכרה בזהויות נפרדות שמטרתן לפצות על השפעתה המשטיחה של הציוויליזציה הטכנולוגית ועל האנונימיות שנושאת בחובה החברה התעשייתית המתקדמת⁽⁴⁾.

הרשו לי להוסיף כי ההתפרצות הזו של הדרישות המבוזרות לזהויות נפרדות לא הייתה עניין של פיצוי בלבד, אלא תגובה טבעית לחלל שהותירה המדינה, שסירבה או שכשלה לספק תימוכין משמעותי לזהות משותפת. מאחר והמדינה לא קידמה דגם כללי ומחייב של זהות תרבותית, וכפי ששירותים רבים אחרים במדינה הופרטו, היה צפוי כי גורמים אחרים ינקטו יוזמה ויפתחו במדינה זהויות תרבותיות שונות. בנסיבות העניין, **המוצא האתני** עונה בדיוק על הצורך הזה ומהווה את האלטרנטיבה הפופולרית ביותר. מנקודת מבטו של הדיוט שאינו עמוס מראש במנטליות גדושת תיאוריות, המוצא האתני מבטא באופן משכנע, יותר מכל סיווג אחר, את הגיון הנצפה באורחות החיים. כמו כן, המוצא האתני נושא לכאורה בשורה של מזור כנגד קשיי ההתמצאות, כנגד התחושות של "להיות אבוד" וכנגד התחושות של להיות חשוף לכוחות בלתי מובנים ואף עויינים, שמעורר הגיון באורחות החיים בחברה.

כפי שעולה ממחקר אחר משנת 1990, 53% מהצרפתים אמרו שהם "כבר לא מרגישים בבית", ואילו 84% היו משוכנעים שהצורה והאופן שבהן זרים שונים מתנהגים "מצדיקות תגובות גזעניות". בהתייחסו לממצאים, אמר הפילוסוף פייר-אנדרה טאגייף (Taguieff), שלא ניתן למצוא בטינה העממית נגד "אחרים", דמיון לטיעונים מלומדים שניכרים בדיונים מדעיים על פחד מפני זרים או על מדיניות הגירה, אלא רק "גישה אגוצנטרית" פשוטה וגסה שמתבטאת בחוסר סובלנות נגד זרים⁽⁵⁾.

אני סבור ש"האגוצנטריות" הזו, שקשורה באופן הדוק בדחייה של האחר, איננה נובעת באמת מהזרים שחיים בקרבנו, אלא שהיא השלכה של אוסף הפחדים שמתעוררים בקרבנו לאור העולם המשתנה שבו אנו מנהלים את חיינו. אם רובנו כמעט אף פעם לא חשים נוח ובטוח בבית, זה לא בגלל שחלק מהאנשים שפגשנו ברחוב שונים מאיתנו, אלא משום שהבתים שלנו עצמם, כבר לא נטועים לבטח על מקומם כבעבר. התהליך המודרני הארוך של שחרור הזהויות האנושיות מיצה את עצמו. עכשיו הנושא אינו הגדלת החופש לבניית זהות, אלא איך הופכים את הזהות לכזו, שאפשר יותר לסמוך עליה

ולהאמין בה. מה שחשוב היום באמת הוא לא שיש כל כך הרבה זרים, אלא שאנו לא יכולים להיפטר מההרגשה שאנו עצמנו הפכנו להיות זרים. מקס פריש גרס, שבכל אחד מאיתנו יש "יסוד הגירתי" שמתבטא בהרגשה, שביטנו, בפניה זו או אחרת של העולם המודרני, הינו זמני, בין אם נחליף אותו ובין אם לא... הפכנו למהגרים מבלי לעזוב את מולדתנו...⁽⁶⁾.

תחושה זו של חוסר "בית", הנובעת ממכלול המצב הפוסט-מודרני, מחפשת את פיצוייה בגילוי מחדש של **המוצא האתני במתכונת ההשתייכות השבטית.** בניגוד לאופן ההנגשה של האתניות ע"י מדינת הלאום, גרסתה השבטית מתבסמת ממחסור של יסודות חוקיים מקומיים – ובכך – מזמניותה שלה עצמה. היא אף פעם לא יכולה לסמוך על בטחונה, בדיוק כמו אלה שמחפשים הגנה בחסותה. חייבים לחזקה באופן מתמיד וכל מאמצי החיזוק לעולם אינם נראים מספיקים כדי לרצות את התחושה המבהילה של חוסר יציבות.

חומר הבנייה היחיד שהאתניות בגרסתה השבטית יכולה להסתמך עליו, הוא מסירותם של חבריה וכוחו של חומר זה יכול להימדד אך ורק בעוצמה הרגשית של מסירות זו. אם אפשר לחשוב על אתניות מתורבתת, הרי ששבטיות מתורבתת מהווה סתירה פנימית. איפוק אצילי ויותר על ראוותנות, הם **בבחינת התאבדות עבור האתניות בגרסתה השבטית.** הבולטות היא יסוד קיומם של השבטים החדשים. ולכן, בניגוד גמור להצנעת ההבדלים שמביישים בחברה מתבוללת וחד-תרבותית, חייבים השבטים להבליט אותם פי כמה וכמה – וככל שההבדלים מבוטאים באופן רעשני וראוותני יותר, כן ייטב.

היש דרך טובה יותר למשוך את תשומת לבו של ציבור שמתפקע מרוב שובע, מאשר מעשי אלימות מעוררי פלצות ומזעזעים עד אימה?

בגבולות השבט לא מוצבים שומרים חמושים ופקידי הגירה. גבולות שבטיים ניתן למתוח אך ורק כקווי קרב ומגננה. מצב המלחמה דורש מחברי השבט נאמנות בלתי מתפשרת ואינו מתיר עמדות ביניים, יפוי-נפש והפכפכות. בלחימה נמצאים על הכוונת כל האנשים שנחשבים "מחוץ לתחום". למעשה, מעבר לקווי הלחימה מוגדר האזור של ה"להיות בחוץ", וע"י החלוקה הזו מוכרז גם האזור רב הנחמה של ה"להיות בפנים". שים קץ למלחמה, עצור את הקרבות, ולא נותר דבר שישמור על שלמות השבט מהתפוררותו. אם הזהות השבטית, שנחשולי החברה הרב-תרבותית מערערים אותה ממילא, לא מתבצרת בתעלות הלחימה של קווי החזית, היא מתרסקת לרסיסים...

כאן, לדעתי, טמונה הבעיה העיקרית של העתיד - לפחות בחלק שלנו של העולם ה"מערבי". הנטייה האופיינית של הזהות השבטית לברוא ולהגדיר את עצמה באמצעים אלימים, יוצרת סכסוכים שלא ייעלמו במהרה כי שורשיה נטועים עמוק בדילמה של זהות פוסט-מודרנית לא פתורה, וכנראה גם בלתי פתירה. בסכנה זו עלינו למקד את תשומת לבנו.

אנו צריכים לחשוב באופן המאומץ ביותר על שיטות, ששונות מהשיטות האתניות/שבטיות, לצמצום הפחדים שנובעים מזהויות חסרות עוגן.

עלינו גם להתאמץ ולחשוב, כיצד ניתן ליצור אומה פוליטית שאיננה לאום אתני, שיכולה להתקיים בשלווה ובהרמוניה, בד בבד עם ריבוי התרבויות והגיוון הלשוני שמשגשגים בתוכה.

כי עם ההשלכות של האלימות ההרסנית שנובעת מהזהויות שהופרטו, אפשר להתמודד אך ורק באופן קולקטיבי.



רשימת מקורות והערות

(1) הלן פיין, ג'נוסייד: פרספקטיבה סוציולוגית, סייג', 93, עמ' 6.

Helen Fein, Genocide: A Sociological Perspective, Sage 93, S. 6.

(2) פרנק צ'וק וקורט ג'ונאסוהן, ההיסטוריה וסוציולוגיה של ג'נוסייד: ניתוח ומקרי בוחן, ניו-הייבן, ייל-אפ, 1990, עמ' 23.

Frank Chalk und Kurt Jonassohn, The History and Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies, New Haven, Yale UP 1990, S. 23.

(3) זאת לא אומרת שהפעליות האלימות של משטרת המדינה נעלמו או שיש לצפות להיעלמותם בעתיד הקרוב. כשם שמדינת הלאום הקלאסית נוהגת לקטב בין החברים המלאים של קהילתה הפוליטית/לאומית, לבין הזרים משוללי זכויות האזרח, כך מקטב השוק, שמשתלט על משימת האינטגרציה החברתית, בין הצרכנים המושלמים שנענים לכוחות הפיתוי שלו, לבין הצרכנים הבלתי מושלמים או ה-"לא-צרכנים", שאינם יכולים להיענות לפיתויים, ולכן, מנקודת מבטו של השוק, הם חסרי תועלת לחלוטין ומיותרים.

כדי לומר זאת ללא כחל וסרק: אתמול היו המקופחים ה-"לא-יצרניים", היום המקופחים הם ה-"לא-צרכנים". ה"תת-מעמד" החדש, שהחליף את "צבא המילואים של העבודה" – המובטלים והעניים של אתמול, אינו מוצב כיום בתחום המקפח שנמצא מתחת למעמד ה"יצרניים", אלא הוא תוצר פרישתו ממעמד ה"צרכנים". היות ואנשים אלה לא יכולים להיענות לפיתויי השוק כפי שהם היו אמורים לעשות, אי אפשר לשמר אותם תחת שליטה ובקרה באמצעות השיטות שמפעילים כוחות השוק.

המדינה, בתפקידה כשומרת "חוק וסדר", מיישמת על האנשים האלה את השיטות המיושנות והבדוקות של אלימות משטרתית והפללה. הקרימינולוג הנורבגי נילס כריסטי מצא מגמה מובהקת של הפללת העוני, ואחוז הולך וגדל של אסירים מקרב אלה המשתייכים ל"תת-מעמד" החדש. הוא מציב בפנינו את השאלה, האם מה שאנו רואים היום במערב האמיד, אינו אלא תופעה של "גולאג בגרסתו המערבית".

(4) ב"זרים בעיר: מבט מצדו של מדע הסוציולוגיה", מו"ל: אידה סימון-ברוך ופירי-ז'אן סימון, פריז, ההרמטאן 1990, עמ' 135.

In: "Les étrangers dans la ville: Le regard des sciences sociales", herausg. von Ida Simon-Baroukh und Pierre-Jean Simon, Paris, L'harmattan 1990, S. 135.

(5) השווה: המאבק נגד גזענות ושנאת זרים, דו"ח של הוועדה הלאומית המייעצת לזכויות אדם, פריז, התיעוד הצרפתי, 1991, עמ' 52 ו-59.

Vgl. La lutte contre le racisme et la xénophobie, Rapport de la Commission Nationale Consultative des Droits de l'Homme, Paris, La Documentation Française, 1991, S. 52 und 59.

(6) מקס פריש, רומנים, מחזות, מסות, מו"ל רולף קיזר, ניו יורק, קונטינואום 1989, עמ' 323-3.

Max Frisch, Novels, Plays, Essays, herausg. von Rolf Kieser, New York, Continuum 1989, S. 323-3.

על המחבר

זיגמונט באומן, PhD., פרופסור אמריטוס לסוציולוגיה באוניברסיטת לידס, אנגליה. נולד בשנת 1925 בפוזנן, פולין. פרופסור לסוציולוגיה באוניברסיטאות: ורשה (עד 1968); תל אביב (עד 1971); לידס (עד 1991).

פרסומים: תרבות, כפרקטיקה (1972); הרמנויטיקה ומדעי חברה (1977); זכרונות של מעמד (1982); מחוקקים ומפרשים (1987), חופש (1988); המודרנה והשואה (1989, גר' 1992 דיאלקטיקה של הסדר. המודרנה והשואה); - מודרנה ואמביוולנטיות (1990, גר' 1992, מודרנה ואמביוולנטיות); לחשוב באופן סוציולוגי (1991); רמזים של פוסט-מודרניות (1991); תמותה, נצח ואסטרטגיות אחרות לחיים (1992); אתיקה פוסט-מודרנית (1993).

פרופ' באומן הינו חתן פרס אמלפי 1989 לסוציולוגיה, פרס אדורנו 1998 ופרס אסטיאס 2010.

<http://baumaninstitute.leeds.ac.uk/>

* **וולטר גראב - Walter Grab**, 17.2.1919 בווינה – 17.12.2000 בתל אביב, היה היסטוריון ישראלי ממוצא אוסטרי, פרופסור להיסטוריה באוניברסיטת תל אביב, חוקר גרמניה וצרפת בעת החדשה ומייסד מכון "מינרבה" להיסטוריה גרמנית באוניברסיטה. (http://he.wikipedia.org/wiki/%D7%95%D7%9C%D7%98%D7%A8_%D7%92%D7%A8%D7%90%D7%91)

** **רנטה קניגה-טשה (Renate Knigge-Tesche)** נולדה ב-1947 בזולינגן, למדה מדעי המדינה. היא הייתה מרצה אורח בקרן פרידריך אברט ועמית מחקר של חברי מיינץ. מאז 1974 היא ראש יחידה המרכז הארצי להשכלה פוליטית במדינת הסן, גרמניה. ממונה על תחום "מצבות זיכרון לקורבנות סוציאליזם/ היסטוריה לאומית". היא העורכת והמחברת של פרסומים רבים בתחום עבודתה. (http://hechtsheim.spd-mainz.de/index.php?id=309&no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=1400&tx_ttnews%5BbackPid%5D=308)